

234127

RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC HISTORY, ART AND CULTURE

Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti

Beşinci Uluslararası Sempozyumu
Kazan, 14-16 Haziran 2012

Proceedings of the Fifth International Symposium on Islamic Civilization in Volga-Ural Region

Kazan, 14-16 June 2012

Доклады Пятого Международного Симпозиума Исламская Культура в Волго-Уральском Регионе

Kazan, 14-16 Июня 2012

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	234127
Tas. No:	947.8 VOLU

İstanbul 2015

İdil-Ural Burjuvazisinin Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti'ne Etkisi

Mehmet Okur*

İdil-Ural bölgesi eski Türk İdil Boyu Bulgar Devleti (VIII-XIII y.), Altın Orda Devleti (1236-1502) ve onun varisi olan hanlıklardan Kazan Hanlığı (1437-1552) sahasını kapsamakta olup, Türk, Rus ve Fin kavimleri ile meskûndur. Bu coğrafya bugün Rusya Federasyonu'na bağlı olup, burada Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan Özerk Türk Cumhuriyetlerinden başka, üç Fin-Ugur özerk cumhuriyeti (Udmurt, Mari / Çirmiş, Mordva / Modovinler) ve on idari bölge bulunmaktadır.¹

İdil-Ural Türkleri² ise; İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yüzyılda Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır.³ Bulgar Türkleri VII. yüzyılda bu bölgeye yerleşmeye başlayıp, IX. yüzyılda bir devlet kurmuşlardı.⁴ 922 yılında İslamiyet'i kabul eden Bulgar Türkleri 1230'larda Altın Orda Devleti'nin himayesine girdiler.⁵ Özellikle Altın Ordu Hanı Pulat Timur'un 1361'deki saldırısı sonucu büyük bir yıkıma uğrayan İdil Bulgarları kuzeye çekilerek Kazan şehrini kurdular. XV. Yüzyılın ilk yarısında Altın Orda Hanlığı'nın çözülmeye başlaması⁶ ve Uluğ Muhammed Han'ın 1437'de Kazan

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Reşid Rahmeti Arat, "Kazan Hanlığı", İslam Ansiklopedisi VI, İstanbul, 1993, s. 519; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt*, İstanbul, 1993, s. 225; R. G. Kuzeyev, *Narodı Srednego Povoljya i Yujnogo Urala*, Moskova 1992, s. 12.

² İdil-Ural Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: R. G. Kuzeyev, *İdil-Ural Türkleri* (çev.: Arif Acaloğlu), İstanbul 2005.

³ Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Ankara 1992, s. 412; Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler*, c. 20, Ankara 2002, s. 17; Murat Adjı, *Kıpçaklar, Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi* (trc. Zeynep Bağlan Özer), Ankara 2002, s. 149-150.

⁴ Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Tarihi*, Kazan 1993.

⁵ Sergey İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar* (Roza-İklil Kurban), Konya 2001, s. 26-27.

⁶ 1236'da kurulan ve kısa sürede bölgenin en güçlü devleti haline gelen Altın Ordu Devleti, Timur'un bölgeye yapmış olduğu seferler sonucunda zayıflamaya başlamış, 1502'de de yıkılmıştır. Bu devletin yerine Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Kazan hanlıkları ortaya çıkmıştır. A. YU. Yakubovski, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (trc. Hasan Eren), Ankara 1976, s. 306; R.G. Kuzeyev, *İdil-Ural Türkleri* (trc. Arif Acaloğlu), İstanbul 2005, s. 455-456.

Hanlığı'nı kurması⁷ ile İdil Bulgarları, Kuman/Kıpçak toplulukları ile beraber bu hanlığın halkını oluşturdular.⁸

Moskova Knezliđi'nin gúçlenmesi ve Kazan Hanlığı'nın yıkılışı ile beraber Rus saldırılarına maruz kalan İdil-Ural Türkleri zaman zaman çeşitli isyan girişimlerinde bulunmalarına rağmen başarılı olamadılar ve Rusya coğrafyasındaki diğer Türkler gibi Rus çarlığının baskıcı yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar.⁹ Yođun bir Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetine maruz kalan Türkler, benliklerini dinlerine, dillerine, gelenek ve göreneklerine sıkıca sarılmakla muhafaza edebildiler. Öyle ki Rus Çarlığı'nın dayattığı iyi veya kötü her řeyi günah saymışlar ve yeni gelişmeleri takip edememişlerdir. XIX. yüzyıla kadar Türkler; eğitimde genellikle Kur'an ve azda olsa Arapça, Farsça öğreniyor, müspet ilimlerden ise uzak duruyordu. İdil-Ural Türklerinin müspet ilimlere uzak kalmaları doğunun genel problemlerden biri idi. Ancak burada genel probleme bir de kültürlerini koruma refleksi eklenmişti. Bu durum İdil-Ural Türklerini belki bir müddet Hristiyan kültür-medeniyetinin tesirinden korumuştu ancak dünyadaki gelişmeleri takip edememelerine ve hiç bir şekilde Rus devlet idaresine yer alamamalarına neden olmuştu.

Rus idaresi altındaki Türklerin millî ve dini haklarını gündeme getirmeleri ancak Rus halkının daha fazla hak, eşitlik ve refah talebi ile gerçekleştirdikleri ayaklanmalar ile birlikte başladı. Açlık, sefalet, siyasi, sosyal ve kültürel baskı altında ezilen Türk halkları mevcut düzeni değiştirme çabası içerisine girdiler. Ancak şehabeddin Mercânî ve Âlimcan Bârûdî gibi kurtuluğu İslam'ın özünde arayan din adamlarından Yusuf Akçura ve İsmail Gaspiralı gibi liberal düşünceyi savunanlara kadar hemen bütün Türk aydınlar ilk olarak siyasi düzeni değiştirmekten ziyade toplumun eğitim-öğretim ve kültür düzeyini yükseltme ile işe başlanılmasını önermişlerdir.¹⁰ Nitekim İsmail Gaspiralı, Abdülkayyum Nasırî, Ayaz İşhakî, Hadi Maksudi, Sadri Maksudi ve Yusuf Akçura gibi aydınların

⁷ A. Nimet Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Han Yarlığı*, İstanbul 1937, s. ; A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 100

⁸ Temir, agm, s. 409; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı" İslam Ansiklopedisi, c. XXI, İstanbul 2000, s. 473.

⁹ A. Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 189.

¹⁰ Esasında bu aydınların hemen hepsi medrese eğitimi görmekle beraber, yaşadıkları coğrafyanın kültür zenginliği sebebiyle şu veya bu şekilde ve daha çok Rus kültürü aracılığı ile Batı kültürü ile temas kurmuşlardı. Bu temas onlarda Batının fikir ve değerlerine karşı bir hayranlık uyandırmış, aynı gelişmeleri kendi toplumları için de arzulamışlar, halkın içinde bulunduğu cehalet ve sefaletten kurtulması için çaba sarf etmişlerdir. Örneğin dini endişesi ağır basan ışlahatçıların düşünükleri ışlahat özellikle eğitim ve dini anlayış alanlarında olmakla birlikte sadece bunlarla sınırlı değildi. Onlar, kadınların serbestleştirilmesi dâhil sosyal hayatın hemen her cephesini değiştirecek bir reform düşünmüşlerdir. Ahmet Kanlıdere, "İşlahatçı ve Cedidçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", İsmail Bey Gaspiralı İçin, Ankara 2004, s. 256; Tanik Demirkan, *Macar Turancıları*, İstanbul 2000, s.144

öncülüğünde Rusya Müslümanlarını modern usullerde eğitmek üzere Usul-ı Cedid mektepleri açıldı.¹¹ Başlattıkları yeni eğitim sisteminden hareketle genelde “Ceditçiler” olarak adlandırılan bu aydınlar, batı tarzında mekteplerden başka gazete, dergi ve özellikle pozitif bilimlere ait ders kitapları neşrederek, batı teknolojisini öğrenme ve uygulama çerçevesinde dinî-dünyevi eğitimi teşkilatlandırıp sosyal hayatı zenginleştirerek millî kimlik şuurunu yükseltmeye çalıştılar.¹² Çünkü ceditçilere göre toplumu aydınlatmadan, kitleyi Rus ve dünya kültürüne aşina etmeden Türk halkının kalkınması ve kendi hakkını savunması imkânsızdı.¹³ Tatar aydınlarının bu düşüncesine XIX. yüzyılın başından itibaren Rus Çarlığı'nın ekonomik hayatında önemli rol oynayan Tatar ticaret ve endüstri burjuvazisi¹⁴ de destek vermekteydi. Hatta A. Nimet Kurat'ın, “Bay/Zengin” ifadesi ile andığı bu tüccar tabakası İdil-Ural Türkleri başta olmak üzere Rusya Türklerinin aydınlanmasında başlıca itici güç olmuştur.¹⁵

Altın, petrol, tekstil, deri ve ayakkabı gibi farklı iş kollarında faaliyet gösteren ve Asya'dan Amerika'ya kadar ticaret yapan, dolayısıyla dünyadaki yeni gelişmeleri yakından takip eden Türk-Tatar tüccarları, kazançlarının önemli bir kısmını Rusya coğrafyasında yaşayan Türklerin sosyo-kültürel düzeylerinin yükselmesine harcamışlar, başta, camii, mektep ve matbaa, olmak üzere çok sayıda kültür müesseseleri, hastaneler, aş evleri, yardım cemiyetleri, öğrenci yurtları ve çocuk yuvaları gibi sosyal kuruluşlar inşa etmişlerdir.¹⁶

İdil boyunca yaşayan ve asırlar önce yerleşik hayata geçmiş olan İdil-Ural Türkleri¹⁷ özellikle II. Katerina ile birlikte Rusya ile Türkistan arasındaki ti-

11 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 43.

12 A. Kanlıdere, agm, s. 255-262.

13 XIX. yüzyılın ortalarına kadar Tatarlar ruhları ellerinden alınmış bir millet olarak kabul edilmekteydi. Yazarken kendi dillerini kullanmaz, onun yerine Orta Asya'nın edebi dili olan ve Arapça, Farsça bilmeyenlerin kesinlikle anlayamadığı Çağatayca'yı kullanırlardı. Çağdışı kalmış eğitim sistemlerinin asıl amacı “din adamı” yetiştirmek olduğundan böyle bir sistem modern hayatın ihtiyaçlarına cevap verememekte, problemlere çözüm getirememekteydi. Chantal Lemerrier-Quellejey, *Abdülkayyum Nasırî: 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı* (trc. Deniz Bozer), Ankara 1984, s. 4.

14 Bu kavram Avrupa'da feodalizm dönemlerinde asilzadeler ile köylüler ve köleler arasında kalan tüccar, zanaatkâr ve benzerlerini kapsayan orta sınıfı ifade ederken, XIX. yüzyıldan sonra sermaye sahibi büyük kapitalistler için kullanılmaya başlandı. Günümüzde ise burjuva sınıfı denilince, üst gelir düzeyindeki toplumsal sınıf ve buna bağlı olarak tarih içinde şekillenen yaşam biçimleri, değerleri ve etkileri akla gelir. Halil Seyitoğlu, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 1992.

15 A. Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanışı (1917 Yılına Kadar)”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXIV (3-4), s. 95-194;

16 L.M.Sverdlova, *Kazanskoye Kupeçestvo: Sotsial'no-Ekonomičeskiy Portret, Tatarskiye Knijnoye İzdatelstvo*, Kazan 2011, s. 311.

17 Bu bölgenin iklim ve toprak şartları İdil-Ural Türklerini ziraata yöneltmiştir. Bu bölgeye yerleşen Türk kavimlerinin, İdil Bulgarlarından itibaren ekin ektikleri ve ziraat kültürünü geliştirdikleri bilinmektedir. İdil Nehri kıyısında yaşayan Bulgar Türklerinin sofralarının zengin olduğu, tahıl ürünlerinin, balık yağının

carette hem coğrafi konum hem de iletişim dili açısından en önemli bağlantı konumuna gelmişlerdir. Avrupa'nın büyük devletlerinin sömürge yarışına girmesi Rusya'yı da etkilediğinden Çariçe II. Katerina, Çin'e kadar uzanan Asya pazarını kontrol altına almak istemiş, bu hususta tüccar sınıfı teşvik etmiş, onlar için özel yasalar çıkarmış ve genel olarak bir korumacılık politikası izlemeye başlamıştır.¹⁸

Çariçe II. Katerina'nın izlediği bu yeni politika'da Ruslar açısından Tatarlara duyulan ihtiyacı artırmıştı.¹⁹ Öyle ki önceleri büyük bir baskı altında yaşayan, cami ve medreseleri yıkılan Tatarlara artık dinî ve kültürel yaşamda bazı serbestlikler tanınmaya başlanmış²⁰, ekonomik alanda ise gerek üretim gerekse alım satım anlamında önemli haklar verilmiştir. O zaman kadar Türkistan ile ticaret yapan Rus tüccarlarının yanında daha ziyade tercüman olarak bulunan Tatarlar, zamanla Rus mallarını yerli pazarlara hatta Çin'e kadar ulaştıran bir aracı sınıf haline gelmişlerdir.²¹ Katerina'dan aldıkları imtiyazı ve anahtar bölge olma özelliğini iyi değerlendiren Tatarlar²², XVIII. yüzyıldan itibaren bu coğrafyanın en zengin ve en etkin toplumu haline gelmişler²³, XIX. yüzyılın sonunda köklü ve güçlü bir burjuvazi oluşturmuşlardır.²⁴

XIX. yüzyılın başında Kazan başta olmak üzere, İdil-Ural bölgesinin hemen tamamında hatta Moskovadan Türkistan'a kadar bütün Rusya coğrafyasında

ve balın bolca kullanıldığı bilinmektedir. Yine Kazan Hanlığı devrinde toprağın büyük çiftlikler halinde işletildiği, han ailesinin, bey, mirza ve ruhani reislerin elinde çok miktarda arazi bulunduğu ve köylülerinde kendi toprakları olduğu bilinmektedir. Ayrıca avcılık, arıcılık ve balıkçılık ticari bir meslek olacak kadar gelişmiş, dericilik, bal, bal mumu ve tuzlu balık temel ihrac maddeleri arasında yer almıştı. Kurat, IV-XVIII. *Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, s. 189; Muharrem Kesik, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi", *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, Mayıs-Haziran 2002, c. VIII/45, s. 532-533.

18 Sverdlova, *age*, s. 309.

19 Yılmaz Özkaya, "Tercüman Gazetesinde Abdullah Tukay", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 (2008).

20 Nitekim II. Katerina, 1787'de Rusya'da, Müslümanların çoğunlukta oldukları eyaletlerden biri olan Orenburg'a bağlı Ufa şehrinde, Müslümanlara şer'î hakları konusunda baş-vurmaları için bir dinî idare merkezi açmaya karar verdi. Emin Özdemir, "Kazak Kültürel Hayatında Kazakların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi", *Bilgi*, Sayı 48 (2009), s. 158.

21 Temurbek Davletsin, *Sovetskiy Tatarstan*, Kazan 2005, s. 35.

22 Bu sırada Kazan doğu ve batı arasındaki önemli ticaret merkeziydi. Tüccarlar, bu şehri, "Asya'ya açılan kapı", "Doğunun yıldızı" olarak adlandırmaktaydı. Sverdlova, *a.g.e.*, s. 76, 311

23 Abdullah Temizkan, "Kazan-Tatar Burjuvazisinin Gelişimi", *Türk Yurdu*, c.XXII/180 (2002), s. 43; Özkaya, "agm", s. 15.

24 Tatar burjuvazisinin oluşumunda Rusya'da Müslümanlara yönelik bazı kısıtlamalar da önemli rol oynadı. Yüksek eğitim alan Rus tüccarların oğulları ve torunları devlet hizmetinde yer alırken, Tatarlar, medreseleri bitirdikten sonra, ülkenin yükseköğrenim kurumlarında eğitimlerine devam etme hakkından yoksun kaldıklarından ya Avrupa'ya gittiler veya aile şirketlerine kalarak atalarının geleneklerini sürdürdüler. Sverdlova, *age*, s. 310.

Türklere ait çok sayıda imalathane bulunmaktaydı. Öyle ki, 1812'de Kazan'daki on şirketten dokuzu Tatarlara aitti. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise İdil-Ural bölgesindeki endüstriyel faaliyetin 1/3'ü Tatarların kontrolündeydi.²⁵ Kazan'da Ahmet, Gani ve Mahmut Hüseyin(ov)'lara, yine Kazan ve çevresinde Salimcanlar ve Kerimof kardeşlere, Orenburg'da Şakir ve Zakir Remi(ev)'lere, Sibirya'lı Nimetullah Hacı Seydak(of)'a ve Tümin(ov)'lara, Troitsk şehrinde Yavuşevlere, İrkutsk'da Zahidullah Safiullin'e ve Moskova'da Karamişev ailesine ait çok sayıda imalathane ve ticaret merkezleri bulunmaktaydı.²⁶

İdil-Ural burjuvazisi aynı şekilde Kazak-Kırgız Steplerinde ve Kafkasya'da yeni ticarî merkezler kurmuşlar, dil ve din avantajı ile Rus tüccarlarından daha başarılı olmuşlardı.²⁷ Öyle ki XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Tatar tüccarları Moskova, Petersburg, Kiev, Orenburg, Troitsk, Taşkent, Buhara, Almatı, Orsk, Uralsk, Astragan ve Semipalatinsk'te ticarî merkezler oluşturmuşlar,²⁸ Londra ve New York'da ticarî acenteler açmışlardı. Kasımov, Geydarov, Efendiyev, Müstafabekov ve Kadimov gibi tüccarlar zenginlikleri ile hemen bütün Türkistan'da geniş nüfuza sahiptiler.²⁹

Özbekistan'da önemli Tatar tüccarlarından Fuzailov ve Salihov pamuk işleme fabrikalarına sahiptiler.³⁰ Sadık Musin ise 1890 yılında bölgede ilk buhar değirmenini inşa etmiş, İrtiş Nehri donanmasının oluşumunda başlıca rol oynamıştır. 1908 yılında 46 buhar gemisi ve 87 dubanın 3/1 i Latif Musin'e aitti. Aynı zamanda o, birkaç yolcu vapurunun da sahibiydi.³¹ Musin'in gemi işletmelerinden başka S.V. Şefeev'e ait yün temizleme fabrikaları, B. Rafikov ve M. Muhamedyarov'a ait sabun fabrikaları, H.A. Akçurin, F.D. Biçurin, K. Abdışev ve G. Yanguzarov'un yağ eğritme fabrikaları, S.S. Muratov'un un fabrikaları ve değirmenleri bölgede kurulan diğer büyük işletmelerdi.³²

Ticarette sermaye birikimi oluşturan Kazanlı tüccarlar, zamanla sanayiye de

²⁵ Selenge Saime Gökgöz, İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyetleri (1905-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü), Ankara 1996, s. 50.

²⁶ Necip Hablemitoğlu, Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917), Ankara 1997, s. 36.

²⁷ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 114., Hablemitoğlu, *age*, s. 36; Temizkan, *Kazan-Tatar Burjuvazisinin Gelişimi*, s. 43.

²⁸ Tatar tüccarları, İdil boylarından kereste, dokuma, keten, bal, balmumu vb. gibi maddeler ihraç ediyorlardı. Temizkan, *Kazan-Tatar Burjuvazisinin Gelişimi*, s. 45.

²⁹ A. Serge Zenkovsky, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık* (trc. İ. Kantemir), İstanbul 1978, s. 17.

³⁰ G. Hafızov, "Vklad Tatarskoy İntelligentsii v Razvitiye Kulturi Uzbekskogo Naroda v XIX- Naçale XX Vekov", *Vostok-Zapad: Dialog Kultur Evrazii. Problemi Srednevekovoy İstorii*, Kazan 2004, s. 366.

³¹ Dinçer Koç, *20. Yüzyılın Başında Tatar Milli İctimai Hareketi (1905-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 11.

³² M. Morozov, *Petropavlovsk v Dorevolutsionnih Literaturnih Istoçnikah*, Leningrad 1991, s. 75-78.

el atmaya başlamışlardı. Kazan çevresindeki fabrikaların %49'u Tatar iş adamları tarafından işletiliyordu. Yine Kazan'daki on büyük sanayi tesisinin dokuzu Tatar sanayicilerine aitti.³³ Bayazitov, Mirhalilov, Hocayev deri sanayini, Baraşev, Basmakov, Kapkayev balık sanayini³⁴, Akçura, Aguşev, Apanaef, Burnabaef, Yunusov ve Rahmetulin Doğu Rusya dokuma ürünlerini ve Ural'daki altın ve orman işlerinin önemli bir kısmını kontrollerine almışlardı.³⁵ Yalnızca Yunusov ailesinin ticarî kârı 1,5 milyon Ruble gümüş olduğu tahmin edilmekteydi.³⁶ XIX. yüzyıl ortalarında Tatar zenginleri tüm Rusya üretimindeki payı %25'e ulaşmıştı.³⁷

Altın, petrol, tekstil, deri ve ayakkabı gibi farklı iş kollarında faaliyet gösteren Türk-Tatar burjuvazisi, başta Kazan olmak üzere hemen bütün Rusya coğrafyasında onlarca İslâmî müesseseler kurmuş ve finanse etmişlerdir.³⁸ Bu müesseselerin başında camii, mektep, kütüphane, fakir Müslümanlar için hayır cemiyetleri, öğrenci yurtları ve çocuk yuvaları gelmektedir.³⁹ Örneğin 1771'de Kazan'da Ahund ve Apanay Medreseleri, 1780'de de Emirhan Medresesi Tatar zenginleri tarafından yaptırılarak eğitime açılmıştır. Yine bu dönemde Tatar zenginlerinin finansmanı ile Büyük Sabı, Küçük Suni, Satış, Menger, Kışgar, Asan, İli gibi kasabalarda yeni medreseler açıldı.⁴⁰ Aynı şekilde başta Mekke ve Medine olmak üzere İslam dünyasının kutsal yerlerinde, İstanbul gibi büyük merkezlerinde hacılar ve talebeler için evler inşa etmişlerdir.⁴¹

XX. yüzyılın başında yalnızca Orenburg'da 18 hayır cemiyeti faaliyet göstermekteydi ve bunların yarısı da köylerde teşkil edilmişti. İdil-Ural Tatarları arasında en tanınmış hayırsever cemiyetleri; "Kazan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", "Yoksul Müslümanlara Yardım Cemiyeti", "Sankt Petersburg Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", Yine Petersburg'da kurulan "Neşr-i Maarif Cemiyeti", "Ufa Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", "Orenburg Müslüman Cemiyeti", "İrkuts Cemiyet-i Hayriyesi", "Pern Müslüman Kültür", "Ekonomi ve Hayırsever Ce-

³³ Temizkan, *Kazan-Tatar Burjuvazisinin Gelişimi*, s. 45.

³⁴ Koç, *age*, s. 11

³⁵ Zenkovsky, *age*, s. 13., Hablemitoğlu, *age*, s. 36.

³⁶ Koç, *age*, s. 10.

³⁷ Temizkan, *Kazan-Tatar Burjuvazisinin Gelişimi*, s. 45.

³⁸ İbrahim Maraş-Zinnur Ablaziyev, "G. M. Zalkind'in "Tatar Ticarî Burjuvazi Tarihine Dair: 18. Yüzyıl Sonlarında Buaf'da (Buinsk) Tatar Tüccarlar" Başlıklı Etüdü, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. II/3 (Eylül 2003), s. 63.

³⁹ Kazan coğrafyasında ilk yetimhane 1844 yılında Tatar burjuvazisinden Yunusov ailesi tarafından yaptırılmıştır. Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları* (trc. Mehmet Süreyya Er), İstanbul 2000, s. 162.

⁴⁰ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.11.

⁴¹ Koç, *age*, s. 13.

miyeti” ve “Orenburg Okuyan Müslümanları Destekleme Cemiyeti” idi.⁴² Bu cemiyetler, çeşitli şehirlerde okullar açmakta, meslek kursları düzenlemekte ve yoksul öğrencilerin eğitim-öğretim masraflarını karşılamaktaydı.⁴³ Örneğin “Sankt Petersburg Müslüman Hayırsever Cemiyeti”, Petersburg’daki üniversitede, Askerî Tıp Akademisi’nde, Ticaret Okulu’nda, Teknik Enstitüde ve Yüksek Tarım Ekonomisi kurslarında okuyan öğrencilere yardımda bulunmaktaydı.⁴⁴

Ahmet, Gani ve Mahmut Hüseyinov kardeşler Kazan ve Orenburg civarındaki hayırsever cemiyetlere en fazla destek veren zenginler olarak öne çıkmaktaydı.⁴⁵ Hüseyinov kardeşler çok sayıda cami, medrese ve yurt da yaptırmışlardı.⁴⁶

Kazancının önemli bir kısmını eğitim-öğretime harcayan Ahmed Bay⁴⁷, yalnızca Kazan şehrinde kaldığı yaklaşık on yıl içerisinde 20 medrese inşa ettirdiği gibi, bu medreselerde görev yapacak 40 müderris görevlendirmiş ve zengin bir kütüphane kurduştur.⁴⁸ Aynı şekilde Abdülğani Bay da Kazan, Orenburg, Ufa ve Troitsk’de yeni usul eğitim yapan pek çok medrese inşa ettirmiştir.⁴⁹ Sık sık Usul-ü Cedîçilerle bir araya gelen Gani Bay, medreselerin fiziki şartlarını ve eğitim programlarını da modern usullere göre hazırlamıştı.⁵⁰

Rusya Müslümanlarının içinde bulunduğu sefaletin başlıca nedeninin cehalet ve eğitimsizlik olduğunu ifade eden Ahmet ve Gani Bay kardeşler, Rusya Müslümanlarının kendi dilini en iyi şekilde öğrenmekten başka Rusçayı da bilmesi ve eğitim müesseselerinin yeniden düzenlenerek dünyevî bilimlere de yer verilmesi gereği üzerinde duruyorlardı.⁵¹

⁴² Hablemitoğlu, *age*, s. 37.

⁴³ Hayırseverlik işine en büyük katkıyı yapanlar ise; Apanayevler, Akçurinler, Remiyevler, Agafurovlar, Hüseyinovlar, Kazakovlar, Kalikayevler, Hakimovalar ve Yunusovlardı. Cevdet S. Minnulin, “İsmail Bey Gaspıralı ve İdil-Ural Tatar Sosyal Teşkilatları (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başları)”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, Ankara 2004, s. 483.

⁴⁴ Minnulin, “agm”, s. 486-487.

⁴⁵ Hayır cemiyetleri Hüseyinov vakfından her sene 100.000 Ruble yardım almaktaydılar. Hablemitoğlu, *age*, s. 37.

⁴⁶ Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, İstanbul 1947, s. 24.

⁴⁷ Ahmed Bay, zamanının çoğunu inşa ettirdiği eğitim-öğretim müesseselerini denetlemek, çocukların eğitimlerini takip etmekle geçirmiş, mollaların ve müderrislerin kendilerini en iyi şekilde yetiştirmeleri için alanında yetkin ilim adamları huzurunda imtihana tabi tutturmuştur. Rızaeddin Fahreddin, *Ahmed Bay*, Orenburg 1910, s. 13-14, 27.

⁴⁸ Rızaeddin Fahreddin, *age*, s. 30.

⁴⁹ Orenburg’da Hüseyiniye Medresesi, Troitsk’de Resuliye Medresesi ve Ufa’da Osmaniye Medresesi dönemin en önemli medreseleri idi. Kurat, “agm”, s. 114-116.

⁵⁰ Burhan Şerif, *Gani Bay*, Orenburg 1913, s. 21, 216-217.

⁵¹ Rızaeddin Fahreddin, *age*, s. 25-27.

Orenburg'da Hüseyiniye Medresesi'nin yeni binaya taşınma töreninde konuşan Ahmet Bay, medresede verilmesi gereken eğitimle ilgili şöyle konuşmuştu:

“Milletimizin çocukları Müslüman ve Rus dillerinde öylesine bilgi sahibi olmalı ki hayata atıldıklarında her türlü işte rekabet edebilsinler. Mesela idareci, öğretmen, muhasebeci ve din adamı olabilsinler. Bilimsel konularla uğraşma arzusunda olan gençler Rus okullarına daha kolay girebilsinler. Hüseyiniye Medresesi İslâmî araştırmalarda yüksek eğitim görmek isteyenlere açık fikirli İslam bilgini veya din öğretmeni olmalarını sağlayacak yeterli eğitimi de vermelidir.”⁵²

Nitekim Hüseyiniye Medresesi'nde sadece dinî dersler değil, ayrıca tarih, coğrafya, kimya, zooloji, Türkçe ve Rus dili gibi dersler de okutulmuş, Rus okulları ile rekabet eder duruma gelmiştir.⁵³

Ahmet Bay, Rusya Müslümanlarının hayır ve yardım ile varlığını sürdürmeyeceğini, bu durumun çöküşüne sebep olacağını ancak ilim ve zanaat sahibi olan milletlerin varlığını koruyacağını dile getirmekteydi.⁵⁴ İlim öğrenmenin iman ve ibadet kadar önemli olduğunu ifade eden Gani Bay ise gelecekte yüksek kültürlü bir neslin oluşturulması için özellikle kadınların eğitimine önem verilmesi görüşündeydi. Nitekim bu amaçla Kazan ve Orenburg'da çok sayıda kız mektebi ve yurdu inşa ettirdiği gibi bu mekteplerde görev yapan öğretmenlerin maaşlarını ödemeyi de üstlenmiştir.⁵⁵

Tatar burjuvazisinin ve onların kurduğu hayır cemiyetlerinin desteği ile yeni usûl mekteplerin sayısında da ciddi artışlar olmuştu. 1895'de Kazan eyaletinde mektep ve medreselerin sayısı 647 ve buralarda okuyan talebelerin sayısı 33.907 iken, 1911 yılında mektep-medrese sayısı 1.822'ye, talebe sayısı da 132.000'e ulaşmıştır.⁵⁶

İdil-Ural burjuvazisi İslam-Kültür medeniyetine katkısı yalnızca mektep, cami, hayır kurumları inşa etmekle sınırlı kalmamıştır. Basın yayın alanında da faaliyet gösteren Tatar tüccar ve sanayicileri özellikle İslam'ı yaymayı amaçlayan sosyal faaliyetleri, bu konuda yapılan yayınları⁵⁷, gazete ve dergi çıkarmak

⁵² Rorlich, *Volga Tatarları*, s. 94.

⁵³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 182.

⁵⁴ Rızaeddin Fahreddin, *age*, s. 27.

⁵⁵ Burhan Şerif, *age*, s. 228.

⁵⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 179-180.

⁵⁷ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2007; s. 300-302.

isteyen aydınları doğrudan veya dolaylı yönden desteklemişlerdir.⁵⁸ İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan ve dönemin en önemli yayınlarından biri olan Tercüman Gazetesi Hüseyinov kardeşler tarafından desteklenirken⁵⁹ Kazan'da Arap harfli ilk Türk matbaası bölgenin önde gelen zenginlerinden Abdülaziz Tuktaşıoğlu Buraş tarafından kurulmuştu.⁶⁰ 1905 devrimi sürecinin önemli yayın organlarından "Vakit" gazetesi ise Orenburg'ta altın madenciliği ile uğraşan Ramiev kardeşler tarafından çıkarılmaktaydı. Ramiev kardeşlerden Şakir Ramiev aynı zamanda bu gazetenin yazarları arasında bulunmaktaydı.⁶¹ Başyazarlığını Fuat Tuktar'ın yaptığı Kurultay gazetesi de Almetov tarafından desteklenmekteydi.⁶²

Kazanlı zenginlerden Abdurrahman Devletşin ve Şakir Hakimov ise Tañğ Yıldızı gazetesini çıkarmıştı.⁶³

Yine Kazanlı tüccarlar gittikleri ülkelerden, bilhassa İtalya, Hindistan ve Türkiye'den Arap harfleriyle basılmış eserleri getirip halka dağıtıyorlardı.⁶⁴

Tatar zenginleri, İdil-Ural'dan Türkistan'a kadar çeşitli bölgelerde kütüphaneler de meydana getirmişlerdi. Özellikle 1908'de Kırgızistan'ın Karakol yerleşiminde dönemin en zengin kütüphanesini açmışlardı. Kütüphanede dini, bilim, eğitim, sanat ve edebiyat alanlarında ilgili neşriyatlar yer alıyordu. Karakol Kütüphanesi ile ilgili olarak Kırgızistan'ın emektar öğretmeni aynı zamanda

58 Hatta François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* adlı eserinde Tatar zenginlerinin İstanbul'daki kültür faaliyetlerine de destek verdiğini belirtmektedir. Georgeon, pek emin olmamakla beraber şu bilgileri vermektedir: 1909'da yayına başlaması planlanan "Türk Yurdu" dergisi maddi imkansızlıklar nedeniyle sermayesi Orenburg'lu tüccarlardan Hüseyinovlardan gelmiştir. Hüseyinov kardeşlerin en büyüğü olan Mahmut Hüseyinov 1910'da vefat ettiğinde varislerine İstanbul'da hayır işlerinde kullanılmak üzere büyük miktarda servet bırakmıştır. Bu para en son Yusuf Akçura etrafında kümelenen grubun eline geçmiştir. Daha sonra Rusya ile problem yaşamamak düşüncesinden olsa gerek bu paranın İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bağışlandığı bulunmuştur. Neticede bir Tatar Burjuvazisinin ürünü olan "Türk Yurdu" dergisi kurulmuştur. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara 1996, s. 112.

59 Tatarların aydın tüccarları yalnızca tercüman gazetesine doğrudan destek vermekle kalmayıp, Gaspıralı'nın kitaplarına, okul araç gereçlerine de büyük miktarda sipariş vermekteydiler. Örneğin Gani Bay, 1898 yılının 21 Mayıs'ında Gaspıralı'ya yazdığı bir mektupta, Huce-i Sibyan'ın alfabe ve okuma kısmından 1000 adet, Tecvid-i Talim'den 100 adet, Şerâitü'l -Dünya'dan 50 adet istemek üzere müracaatta bulunmuştu. Yine bunlara ek olarak 1300 adet imtihan şهادetnamesi, 700 adet haftalık ders programı örneğinin ödemeli olarak faturayla birlikte gönderilmesini rica etmekteydi. Ramil Emirhanov, "İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın Başları)", *Modern Türkük Araştırmaları Dergisi*, c. 2/3, s. 75-79.

60 Tuktaşıoğlu, Matbaacılıkla ilgili bütün aletleri kendi parasıyla Petersburg'dan getirtmiş ve 2-3 yıl içerisinde 7 ayrı kitap bastırmıştı. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 16.

61 Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, s. 27; Georgeon, *age.*, s. 54.

62 Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, s. 47-48.

63 Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 169.

64 Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 15.

manaşçısı İ. Abdrahmanov, şunları söylemektedir:

“xx. yüzyılın ilk yıllarında ben Karakol şehrinde okuyordum. Ben ve arkadaşlarım ana dilinde neşriyat olmadığı için şevkle Tatar dilindeki neşriyatı okuyorduk. Biz o zamanda Karakol Kütüphanesi vasıtasıyla Tatar dilinde Aleksandr Puşkin gibi meşhur Rus klasik yazarların eserleriyle tanışmış olduk.”⁶⁵

İdil-Ural burjuvazisinin kültür-egitim faaliyetlerine ve sivil toplum örgütlenmelerine bu denli destek vermesinde Çar yönetiminin politik baskıları büyük rol oynadı. Zira Çar hükümetleri, sürekli olarak Türk tüccarlarının Türkistan ve Kazak-Kırgız steplerinde mülk edinme, iş yeri açma ve şirket kurmalarını yasaklama, kredi vermeme gibi ticarî faaliyetlerini engelleyici tedbirler almakta⁶⁶, bir kısmını Rusya'nın iç kesimlerine sürgün etmekteydi.

Çar yönetiminin baskılarıyla mücadele ve Rus yatırımcılarla baş edebilmenin yolunu, modernleşmede, batıya dönmeye gören Tatar burjuvazisinin karşısındaki en büyük engel Usul-ü Cedid hareketine de karşı çıkan Buhara modeli eğitim ve kültür anlayışının tutuculuğuydu.⁶⁷ Tatar tüccarlar özellikle Rusların modern eğitim veren okulları karşısında kadim anlayışla tedrisatsa devam eden, sosyal ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan Buhara ekolü medreselerinin aczini net olarak görmüşlerdir.⁶⁸ Bu nedenle İsmail Gaspralı, Musa Carullah Bigi, Abdürreşit Mehdi ve diğer Türk aydınlarının öncü modernist çabaları ile sistemleştirilen Usul-ü Cedid Hareketi Tatar burjuvazisi tarafından etkili bir şekilde desteklendi.⁶⁹ Özellikle Ahmet Hüseyin(ov), Şakir ve Zakir Remi(ev), Nimetullah Hacı Seydak(of) ve Şeyhullah ve Zahidullah kardeşler Usul-ü Cedid okullarına en fazla destek veren tüccarlar olarak öne çıkmaktaydı.⁷⁰

Tatar aydınları ve burjuvazisi arasında yaygınlaşan ceditçilik hareketi, İslam

⁶⁵ Yana Sıtdıkova, *XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın Başına Kadar Kırgızistan'daki Tatarların Sosyal Hayatı ve Kültürü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2011, s. 55.

⁶⁶ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 114.

⁶⁷ Çünkü 1552'de kazan Hanlığı'nın düşmesi ile İdil Tatarlarının daha çok dini terbiyeye dayanan kültür ve eğitim hayatlarına da sekte vurulmuştu. O devirde her caminin yanında bir medrese bulunurdu. Rusların hâkimiyeti ellerine geçirmesinden sonra bir hayli caminin yıkılması, bu eğitim imkânını da azaltmıştı. Ancak Tatar zenginlerinin çocukları eğitim-öğretim imkânına sahipti ki o da Buhara'da mümkün olabiliyordu. Orta Asya'nın bu ilim kültür merkezi ise eski devrinden çok uzak, skolâstik bir eğitim merkezi haline döndüğünden burada eğitim gören "Damolla (Genç Molla)"larda bir eğitim reformu eğilimi görülmedi. Nitekim Buhara'dan dönen Tatar gençleri şehirlerde ve köylerde medreseler açtılar ve Buhara usulü din eğitimi yaptılar. A.N.Kurat, "Kazan Türklerinin Milli Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, XXIV/3-4 (1966), s. 96; Hablemitoplu, *age*, s. 36.

⁶⁸ Abdullah Temizkan, "Usul-ü Cedit ve Tatar Burjuvazisi", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 69 (2002) s. 73.

⁶⁹ Hablemitoğlu, *age*, s. 9.

⁷⁰ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987, s.84.

kültür ve medeniyetinin geliştirilmesi ile Rus fikir hayatında yerlerini almış ve Rusya Müslümanlarının sosyo-kültürel ve ekonomik seviyelerinin yükseltilmesi için çalışmaya başlamışlardır. Tatar burjuvazisinin Rus veya Avrupalı tüccarlarla rekabet etmesi de esasında ceditçi hareketin yaygınlaşmasına ve başarısına bağlıydı. Zira Rus ve Avrupalı rakipleriyle mücadele edebilmek için bu sınıfın elinde önemli bir imkân vardı ki o da “dil akrabalığı ve din birliği” idi. Bu husustan hareketle Tatar burjuvazisi 1880’den itibaren Rusya coğrafyasındaki Müslümanlar arasında kültür ve dil birliği sağlayacak her adıma büyük destek vermişlerdir. Tatar burjuvazisi bu politika ile hem Türk kültür medeniyetinin ayakta kalmasını sağlayacak hem de ticaret alanlarını koruyup genişletebileceklerdi.⁷¹

Kazak bozkırlarından Buhara’ya kadar Türklerin yaşadığı coğrafyalarda ticarî faaliyette buluna Tatar zenginleri, bu bölgelere giderken yanlarında çok sayıda kitaptan başka Usul-ü Cedit eğitimi alan Tatar gençleri de götürmüşler ve Türkistan’da modern eğitim-öğretim kurumlarının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır.⁷² Radloff, bu dönemde Kazak-Kırgız bozkırlarında, Tatar tüccarların yerli halkın evlerinde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle onlar üzerinde derin bir dinî etkide bulduklarını söylemektedir.⁷³

Kırgızistan’ın Tokmak bölgesinde Zakir Vagapov tarafından kurulan “Ekbal (Gelişme)” isimli okul, Kaşgar’dan Özbekistan’a kadar geniş bir coğrafyanın eğitim-öğretim ihtiyacını karşılamaktaydı. Yine Karakol’da Tatar zenginlerin bağışlarıyla yapılan okul, Özbek, Tatar, Kırgız, Dungan gibi farklı boy ve topluluklara ait çocukların eğitim gördüğü bir usul-ü cedit mektebi idi. Kırgızistan’ın gelecekteki önemli şairlerinden Alaş Moldo ve İbray Abdrahmanov’un eğitim gördüğü bu okulların⁷⁴ eğitim-öğretim faaliyetlerine Galimcan İbrahimov, Zarif Beşiri, Mecit Gafuri ve Abdurreşid İbrahim gibi yazar ve şairler de katkıda bulunmuşlardır.⁷⁵

Tatar zenginlerinin Türkistan ve Kazak bozkırlarında gerçekleştirdikleri ticaret ve kültür-eğitim faaliyetleri sonucunda bu coğrafyanın bütün bölgelerinde Tatar nüfusa rastlamak mümkündür.⁷⁶ Eğitim durumlarının iyi olmaları nedeniyle zamanla yerel memurlar ve tercümanlar da tamamen Tatarlardan

⁷¹ Temizkan, *Usul-ü Cedit ve Tatar Burjuvazisi*, s. 76.

⁷² Fatma Özkan, “Kazan Tatarları”, *Yeni Türkiye*, sayı: 16 (Türk Dünyası özel sayısı), (Temmuz-Ağustos 1997), s. 1446.

⁷³ W. Radloff, *Sibirya’dan Seçmeler* (trc. Ahmet Temir), İstanbul 1976, s. 330-331.

⁷⁴ Sıtdıkova, *age*, s. 47.

⁷⁵ İsmail Türkoğlu, *Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000, s. 100.

⁷⁶ Sıtdıkova, *age*, s. 15-17.

seçilmeye başlanmış, Tatar dili bölge halkı ile Rus hükûmeti arasındaki ilişkilerde olduğu kadar yerli okullarda da resmi dil olmuştur.⁷⁷

Tatar burjuvazisinin ve aydınlarının Türkistan coğrafyasında ulaştıkları bu nüfuz Çar yönetimini endişelendirmiş, Tatarların Türkistan coğrafyasında Panislamizm ve Pantürkizm akımlarının gelişmesine zemin hazırladıkları iddiasıyla çeşitli tedbirler almıştır.⁷⁸ İlk olarak Kazakistan idari bölgelerinde Tatarca konuşulmasını ve Tatar tercümanların çalışmasını yasaklanmış, ardından Kazakistan'da eğitim alanında Tatar etkisini önlemek için müfettişlik sistemini kurarak Tatar okullarının kontrolünü sağlamaya çalışmıştır.⁷⁹ Çar yönetimi 1911 yılı Haziran'ında çıkardığı bir yasa ile de öğretmenlerin okuldaki öğrencilerle aynı gruptan olması zorunluluğunu getirmiş, böylece Tatar eğitimcilerin Türkistan'da görev yapmaları engellenmiştir.⁸⁰

Çar idaresi, Tatar tüccarları hakkında da olumsuz propaganda yaparak ve çeşitli zorluklar çıkararak onların Kazakistan coğrafyasındaki faaliyetlerini sona erdirmeye çalışmıştır. Nitekim Çar yönetiminin bu politika veya uygulamaları sonucunda birçok Tatar tüccarı Kazakistan ve Türkistan'daki faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmış,⁸¹ Tatar aydınların Türkistan'daki etkinliği de giderek azalmıştır.

İdil-Ural burjuvazisi, Çar yönetimi nezdinde girişimde bulunarak; medrese imamlarının Rusça bilme zorunluluğunun kaldırılması, talebelerin, imamların ve müderrislerin askere alınmaması ve Müslümanların talebelerin eğitimindeki engellerin kaldırılması gibi Rusya Müslümanlarının medeni haklarının elde edilmesini gündeme getirmiş, bu hususta aydınların oluşturduğu örgütlenmeleri ve toplantıları da finanse etmişlerdir.⁸²

Rusya'daki İslam kültür medeniyetinin son iki yüz elli yıllık süreci incelendiğinde Çarlık Rusya'sının özellikle de onu takip eden Bolşevik yönetimin büyük baskılarına ve tahriplerine rağmen İdil-Ural bölgesi başta olmak üzere hemen bütün Rusya coğrafyasındaki Türk-İslam kültür ve medeniyetinin varlığını sürdürmesinde ve gelişmesinde Türk Tatar burjuvazisi büyük rol oynamış, etkisini sınırlar ötesine taşıyacak bir aydınlanmanın temelini atmıştır.

İdil-Ural burjuvazisi için üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise

⁷⁷ Zenkovsky, *age*, s. 52.

⁷⁸ Rusya İçişleri Bakanlığı, özellikle Resûliye, Hüseyniye ve Âliye medreselerinde Çar'a sadık mollalar yetiştirilmediğini ve Pan-Türkizm yapıldığını ileri sürmekteydi. Özdemir, "agm", s. 162.

⁷⁹ Özdemir, "agm", s. 160.

⁸⁰ A. Ahat Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul 2009, s. 295.

⁸¹ Özdemir, "agm", s. 161.

⁸² Hablemitoğlu, *age*, s. 47-11.

zenginlerin ve aydınların bir toplumun bütünüyle ayağı kaldırılmasının nasıl olması gerektiğini en güzel şekilde ortaya koymalarıdır.